

До спеціалізованої вченої ради
Д 64.051.01 у Харківському
національному університеті
імені В. Н. Каразіна

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу Носик Олени Миколаївни
«Відтворення людського капіталу інноваційного розвитку в умовах
трансформаційних зрушень», подану на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук за спеціальністю
08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки

1. Актуальність теми дисертаційної роботи

Людський капітал став предметом вивчення досить давно. Концептуальне підґрунтя його дослідження закладено в роботах Г. Беккера, Т. Шульца, Е. Денісона та ін. Проте сучасні умови розвитку суспільства, в яких започатковується нова постіндустріальна реальність, вимагають принципово інших підходів до визначення ролі людини в економіці та особливостей відтворення людського капіталу.

В умовах становлення посткапіталістичних соціально-економічних відносин «ринковоцентрична» парадигма як методологія дослідження людського капіталу істотно втратила свій пріоритет. Визначальною причиною цього є особливості нинішніх конкретно-історичних умов розвитку людства. Вони, насамперед, полягають у такому: на зміну людині економічній (*Homo Economicus*) приходиться людина креативна (*Homo Creativus*); зростає творча складова діяльності індивіда; особливо значущою для суспільства стає інноваційна функція людини-творця; активізація творчості посилює унікальність властивостей працівника, що збільшує індивідуальність як ознаку праці і посилює «зрощення» людського капіталу з його носієм; процес розділеної праці між суб'єктами трудових відносин трансформується в творчу кооперацію, співпрацю, партнерство; за розвитку суб'єкт-суб'єктних відносин соціальні відносини набувають визначальної ролі порівняно з економічними.

Отже, людський капітал залишається однією з найбільш актуальних тем дослідження сучасної економічної науки. Для України роль наукових досліджень за названим спрямуванням є особливо важливою, зважаючи на неефективність вітчизняної економіки та непродуктивність інститутів держави (передусім тих, які діють у інноваційній та соціальній сферах). Це, як слушно зазначає в роботі автор, істотно спричиняє дисфункціональність людського капіталу, а отже, зворотним чином стримує можливості розширеного відтворення в рамках національної макроекономічної системи.

Зважаючи на це, теоретико-методологічні та практичні підходи до вирішення наукової проблеми відтворення людського капіталу інноваційного розвитку в умовах трансформаційних зрушень, є надзвичайно значимими для суспільства. Актуальність теми дисертаційної роботи та логічність її структурної побудови забезпечили автору досягнення мети дослідження, вирішення поставлених завдань та отримання нових наукових знань.

Дисертаційну роботу виконано відповідно до ініціативних (пошукових) науково-дослідних тематик кафедри управління та економіки фармації Інституту підвищення кваліфікації спеціалістів фармації Національного фармацевтичного університету «Організація фармацевтичної справи, менеджмент і маркетинг у фармації» (2014-2018 рр.) (№ державної реєстрації 0114U000954); кафедри управління та економіки підприємства Національного фармацевтичного університету «Формування соціально-орієнтованої інноваційно-логістичної моделі розвитку фармацевтичної галузі України» (2014-2018 рр.) (№ державної реєстрації 0114U000961).

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації

Дослідження, проведене за темою дисертації, відповідає поставленій меті та завданням. Чітке визначення об'єкту та предмету наукового аналізу, логічне формулювання мети та завдань забезпечили змістовність наведеного в роботі матеріалу та отримання ґрунтовних висновків.

У першому розділі роботи автор розглядає сутність людського

капіталу, його структуру та роль у інноваційному розвитку суспільства. Визначені особливості сучасного етапу інноваційного розвитку людства, досліджена еволюція теоретичних поглядів на природу людського капіталу, а також здійснено глибокий понятійний аналіз людського капіталу інноваційного розвитку. Автором розглянуто низку важливих теоретико-методологічних питань, а саме:

– трансформацію інноваційної ролі людського капіталу відповідно до зміни моделей інноваційного процесу (с. 29); власне моделі інноваційного процесу розглядаються автором за класифікацією Р. Росвелла (с. 21-22);

– еволюцію теорії людського капіталу у двох взаємопов'язаних аспектах – історико-генетичному та концептуально-еволюційному (с. 32);

– міждисциплінарність дослідження людського капіталу та визначення багатовекторної науково-дослідної програми, яка акумулює підходи економіки, соціології, права, психології та інших галузей знань про людину (с. 55, 57- 58);

– змістовні особливості людського капіталу інноваційного розвитку (через категорії «ресурс», «запас», «вартість») та структурні (на основі визначення його базових та комплексних форм) (с. 63, 72).

У другому розділі роботи досліджено зміст та форми відтворення людського капіталу: циклічний та хвильовий процеси відтворення людського капіталу, поліциклічність відтворення його комплексних форм, а також економічні та неекономічні чинники реалізації капіталоутворюючої функції, дія яких проявляється в рамках інвестиційної поведінки суб'єктів відтворення людського капіталу. З найбільш значимих наукових положень і висновків, які містяться у розділі 2, необхідно відзначити такі:

– аналіз динаміки людського капіталу у трьох його вимірах – змістовному, вартісному і часовому, які є взаємопов'язаними (тобто в рамках визначальних критеріїв, процесу відтворення людського капіталу) (с. 77-78);

– визначення сутності відтворення індивідуального людського капіталу у вузькому (моноциклічному) розумінні як інвестиційного циклу, що

здійснюється у межах життєвого часу людини та у широкому (поліциклічному), що обумовлено, по-перше, змістом та структурою та, по-друге, циклами складових зовнішнього середовища його формування, накопичення, використання (с. 81-82);

– комплексний аналіз індивідуального людського капіталу за такими формами його втілення: інтелектуальний капітал (з виокремленням дослідження знаннєвого циклу) (с. 103); трудовий капітал (з акцентуванням на його поліциклічності, що зумовлено змінами професійної досконалості працівника, особливостями діяльності та виробничо-комерційних потреб первинного господарюючого суб'єкта, виробничо-технологічним циклом та інноваціями) (с. 106); організаційно-підприємницький (з указуванням на те, що він визначається загальним і стадійними / інвестиційними циклами індивідуального людського капіталу, а також життєвим циклом фірми як організаційної форми бізнесу та інноваційним циклом) (с. 109-110); соціальний (з виявленням специфіки його відтворення, яка зумовлена існуванням поряд із загальним і стадійними / інвестиційними, циклами також процесом соціалізації людини та циклами довіри) (с. 114-115);

– опис капіталоутворюючої функції відповідно до суб'єктів інвестування в людський капітал, якими є: 1) людина та її родина – індивідуальні інвестори (с. 119), 2) компанії – корпоративні інвестори (с. 134), 3) держава (с. 142).

У третьому розділі дисертації автором досліджено особливості відтворення людського капіталу в умовах трансформаційних зрушень. Визначені основні типи відтворення людського капіталу, з'ясовані особливості його відтворення в умовах сучасного етапу постіндустріальних суспільних трансформацій і проаналізована динаміка національного людського капіталу в Україні. З теоретико-методологічних та емпіричних спрямувань дослідження, висвітлених у цьому розділу, найсуттєвішими є такі:

– визначення та детальний опис типів відтворення людського капіталу: звуженого (с. 152), простого (с. 161) та розширеного (с. 161). Особливий

науковий інтерес представляє дослідження втрат людського капіталу, що відбувається за умов звуженого відтворення (с. 156-157) та ознак, яким відповідає людський капітал за умов розширеного (інноваційного) відтворення (с. 162-164);

– виявлення особливостей формування та використання людського капіталу в умовах глобалізації, якими є: транснаціоналізація як планетарний процес (с. 166) та ресурс ТНК (с. 170); інтеграція як включення у соціально-економічний простір регіональних об'єднань різних країн, зокрема ЄС (с. 173); формування людського капіталу мережевої економіки, зокрема через мережеві спільноти (с. 174); міжнародна кластеризація (с. 178). Виокремлення названих напрямів дозволило автору визначити форми глобального людського капіталу (с. 181);

– періодизація процесів формування та використання людського капіталу в Україні на національному рівні узагальнення (за матеріалом підрозділу 3.3).

У четвертому розділі дисертаційної роботи автор дослідив дисфункції відтворення людського капіталу. Висвітлено змістовний зв'язок між економічною та інноваційною дисфункцією інститутів суспільної системи макрорівня, з одного боку, та дисфункцією людського капіталу, з іншого. З'ясовані причини інноваційної дисфункції економіки України та дисфункції відтворення національного людського капіталу. Визначено соціогуманітарний вектор відтворення національного людського капіталу. В аспекті зазначеної проблематики автором сформульовані такі найбільш значимі наукові положення:

– доведення взаємозв'язку та взаємообумовленості між дисфункціональністю національної економічної системи, її інноваційної сфери та дисфункцією людського капіталу (с. 228-229);

– виявлення деструктивних трансформацій людського капіталу в Україні, що породжують його внутрішній дисфункціональний стан. Такі трансформації мають системний характер та є притаманними людському

капіталу, сформованому на всіх рівнях – індивідуальному, корпоративному, національному (с. 241-248);

– трактування соціогуманітарного простору відтворення людського капіталу із визначенням його структурних елементів (с. 276-277).

У п'ятому розділі дисертаційної роботи у рамках дослідження напрямів відтворення людського капіталу автором побудована соціогуманітарна модель інноваційного розвитку національної економіки та відтворення людського капіталу, з'ясована сутність інвестиційного партнерства та синергетики інвестицій у людський капітал, описані інститути відтворення інноваційного людського капіталу, визначені умови доступу до знань, що є невід'ємною вимогою інноваційного відтворення людського капіталу. У названому розділі автор обґрунтував такі наукові положення:

– концептуальні підходи до побудови соціогуманітарної моделі інноваційного розвитку (с. 292 та додаток I);

– визначення ядра інвестиційної системи відтворення людського капіталу як синергійної співпраці інвесторів у людину, діяльність яких має сумісно-розділений характер. Названу (інвестиційну) соціально-економічну систему утворює сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних інвестиційних дій, процесів і потоків, що спрямовані на забезпечення людського розвитку (с. 299-300).

– структурний аналіз інституційного простору, в якому здійснюється відтворення людського капіталу, з виділенням його частин: загальної – макроінституційного середовища та спеціальної – мікроінституційного (який досліджено особливо ґрунтовно) (с. 313-314).

– суспільні умови та фактори доступу до знань, які визначені за такими групами: техніко-технологічні, соціально-економічні, соціальні, державно-правові, культурні (с. 346).

3. Достовірність і новизна наукових положень та висновків, сформульованих у дисертації

Дисертація Носик О. М. містить наукову новизну. Відповідні положення

належним чином висвітлені в роботі та конкретизовані у вигляді остаточного підсумку наукової думки. Вони полягають у такому:

– визначення етапів становлення та розвитку теорії людського капіталу в їх послідовності: накопичення знань щодо суспільної ролі людини; формулювання концепції людського капіталу як методологічної основи наукових досліджень людського розвитку; формування науково-дослідної програми людського капіталу та набуття нею міждисциплінарних ознак (с. 59);

– ідентифікація інноваційних чинників техніко-технологічних, економічних, соціогуманітарних суспільних змін в умовах постіндустріальних зрушень на основі обґрунтування людського капіталу інноваційного розвитку як запасу інноваційних знань, здібностей, навичок і вмінь та як провідного ресурсу інноваційної праці, інноваційного підприємництва і управління, співробітництва та партнерства у інноваційних мережах, національних і міжнародних інноваційних кластерах (с. 73-74);

– трактування структури людського капіталу як інтегративної цілісності його взаємопов'язаних базових і комплексних форм, у якій капітали здоров'я, освітній, професійного навчання, культурний, інформованості, мобільності, мотивації, навченості, родинного виховання як базові форми людського капіталу визначають рівень формування, накопичення та використання комплексних форм – інтелектуального, трудового, організаційно-підприємницького, соціального капіталів людини, у яких базові форми знаходять концентроване вираження та реалізацію у продуктивній діяльності людини (с. 71-72);

– доведення поліциклічності відтворення індивідуального людського капіталу (с. 118);

– обґрунтування змісту, чинників та напрямів змістовно-структурних трансформацій людського капіталу в умовах постіндустріальних суспільних зрушень, які полягають у транснаціоналізації, інтеграції, міжнародній кластеризації та формуванні мережевого людського капіталу (с. 180);

– трактування економічної поведінки домогосподарства як інвестора у

людський капітал на основі визначення граничної норми міжчасових уподобань домогосподарства з урахуванням його поточних витрат на відтворення людського капіталу і додаткового майбутнього споживання, джерелом якого є доходи від його використання як ресурсу зростання вартості, що є основою поглиблення уявлень про зміст та чинники реалізації капіталоутворюючої функції домогосподарства як суб'єкта відтворення людського капіталу (с. 129);

– обґрунтування теоретичної доцільності розрізнення таких типів відтворення людського капіталу: звуженого, яке характеризується втратами, деструктивними трансформаціями та дисфункціями людського капіталу та розширеного (інноваційного), властивостями якого є адекватність, інноваційність, конкурентоспроможність, інституціоналізованість, соціалізованість, функціональна визначеність та компліментарність, що дозволило обґрунтувати неможливість простого відтворення людського капіталу як такого, що суперечить сучасній інноваційній природі людського капіталу і тому не є альтернативою його звуженому відтворенню (с. 164-165);

– визначення змісту та видів втрат людського капіталу – кількісних, якісних, ринкових, інвестиційних, мотиваційних і обґрунтування на цій основі показників абсолютних кількісних втрат людського капіталу, що відображають баланс природно-міграційного руху населення і процесних кількісних втрат, обумовлених недовикористанням у суспільних інтересах наявного людського капіталу внаслідок безробіття, розривів у попиті і пропозиції на ринку складної праці, неповної зайнятості, асоціальної поведінки його власників і користувачів (с. 185-186);

– з'ясування соціально-економічної ролі людського капіталу на основі визначення його функцій як суспільного явища та власних і вмінених функцій індивідуального, корпоративного, національного людського капіталу (с. 220);

– розкриття змісту, видів та рівнів дисфункції людського капіталу як ціннісно-інституційних та структурно-функціональних розривів його формування і реалізації, що породжують внутрішні диспропорції відтворення

людського капіталу та дисфункціональний вплив на інноваційний та соціально-економічний розвиток (с. 228-229);

– обґрунтування змісту інноваційного відтворення людського капіталу як соціально-економічної діяльності його суб'єктів під впливом економічних та неекономічних чинників, ускладнення соціальної взаємодії, збагачення соціальних мотивів, стимулів, цінностей та норм. визначення на цій основі ролі соціального капіталу у відтворення людського капіталу (с. 270);

– розробка теоретичних засад соціогуманітарної моделі інноваційного розвитку національної економіки, які полягають у соціалізації і гуманізації інноваційної діяльності та інноватизації її соціогуманітарного та інституційного середовища, що є взаємопов'язаними та спрямованими на подолання інноваційної дисфункції економіки та від'ємної динаміки національного людського капіталу, досягнення якісно нового рівня соціально-економічного розвитку на інноваційній основі (с. 294);

– розкриття сутності інвестиційної діяльності в сфері відтворення людського капіталу як сумісно-розділених відносин з приводу власності на людський капітал, витрат, доходів, ризиків та регулювання інвестування у людину; обґрунтування на цій основі економічних засад інвестиційного партнерства в сфері людського розвитку, яке забезпечує досягнення позитивного синергетичного ефекту їх співробітництва із здійснення інвестиційних проектів соціогуманітарної спрямованості (с. 310).

4. Наукове та практичне значення одержаних результатів

Наукові розробки та практичні рекомендації дослідження були використані підприємствами ТОВ «Фармацевтична компанія «Здоров'я» (Довідка № 112-38/15 від 22.09.15 р.), ТОВ «Менго» Всеукраїнської мережі аптек ТОВ «І.К.ВЕЛ» (ІКВЕЛ) (Довідка № 129 від 21.05.15 р.), «Агрофірма «Ян» (Довідка № 176-Д від 23.12.15 р.), а також методичним центром управління освіти Адміністрації Держинського району Харківської міської ради (Довідка № 192/0/184-16 від 03.02.16 р.).

Результати дослідження за темою дисертації впроваджені у

навчальному процесі Національного фармацевтичного університету (Довідка № 273/76 від 05.02.16 р.) та Черкаського державного технологічного університету (Акт впровадження № 729/01-10.01 від 04.05.2016 р.).

5. Повнота викладення у наукових працях наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації

Основні наукові положення, висновки і рекомендації за темою дисертаційної роботи висвітлені автором у індивідуальній монографії обсягом 22,09 д.а. та 21 статті у фахових наукових виданнях України та інших країн обсягом 10,6 д.а., у тому числі у 13 статтях у зарубіжних фахових періодичних виданнях за профілем дисертації та у прирівняних до них наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз. Крім того, додатково опубліковано розділи у 2 колективних монографіях, тези доповідей на 13 наукових конференціях.

Автореферат дисертації та публікації автора відображають основні результати і висновки проведеного дослідження. Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації.

6. Зауваження щодо змісту дисертації та дискусійні положення

Визнаючи важливість і значимість для розвитку економічної науки результатів, які отримав автор у ході дослідження, необхідно одночасно зробити деякі зауваження щодо змісту роботи та вказати на ті положення дисертації, що викликають полеміку.

1. У підрозділах 1.3 і 1.4 автор істотно перевантажив текст відомостями, утворення підґрунтя теорії людського капіталу. Матеріал у названих частинах роботи, безперечно, є необхідним для розв'язання наукової проблеми, яка визначена темою дисертації, але його можна було б подати компактніше без втрати змістовності.

2. У розділі 2 автор ґрунтовно досліджує зміст і форми відтворення людського капіталу. Проте аналіз у названому контексті здійснюється переважно на рівні індивіда, хоча автор у першому розділі роботи чітко зауважив і неодноразово підтвердив у подальшому, що людський капітал

може бути також сукупним і утворюватись на рівні певної компанії, країни та світу в цілому. Процеси і форми відтворення індивідуального та, агрегованого на різних рівнях людського капіталу, відрізняються між собою. За викладом матеріалу у підрозділах 2.1, 2.2 та 2.3 автор побіжно зважає на це, але не конкретизує і порівняльного аналізу не проводить.

3. У підрозділі 3.3 здійснено глибокий аналіз динаміки формування та використання людського капіталу в Україні. На схвалення заслуговує те, що автор виокремив три етапи, які властиві зазначеним процесам. Проте кожен з таких етапів розглядається відокремлено від інших. У випадках, коли використовуються великі масиви цифрової інформації дуже важко зберігати логіку аналізу. Зважаючи на це, корисною була б таблиця, яка забезпечила візуалізацію та порівняння трендів, що оцінюються автором за численними показниками. Це також дозволило б автору краще конкретизувати висновки до підрозділу 3.3.

4. У підрозділі 4.1 автор, ведучи мову про економічну та інноваційну дисфункцію, чітко не визначає суб'єкт, діяльність якого порушена. Назва підрозділу 4.1 така: «Категорії економічної, інноваційної дисфункцій і дисфункції людського капіталу: змістовний зв'язок і особливості». По-перше, вводити в назву структурної складової четвертого розділу завдання категоріального аналізу, на нашу думку, не зовсім логічно. По-друге, відсутність адресності стосовно носія економічної та інноваційної функціональності (дисфункціональності) суттєво ускладнює сприйняття матеріалу. Щодо економічної дисфункції: згодом за текстом (с. 208) з'ясовується, що розглядатиметься дисфункція різних суспільних систем за видами (соціальної, політичної, правової) та, вірогідно, суспільної системи в цілому; нижче (с. 209) автор уточнює, що економічна дисфункція трактуватиметься як дисфункціональність інститутів. Щодо інноваційної дисфункції: вона визначається в роботі як недієздатний стан національної інноваційної системи (с. 213). Отже, автор правильно з погляду сучасної економічної теорії викладає сутність наукової проблеми, але не досить

коректно ідентифікує її у назві параграфа та у деяких тезах за текстом роботи.

5. При визначенні умов та чинників доступу людини до знань автор серед інших виокремлює соціальні (с. 346). Їх, на нашу думку, краще було б визначити як соціогуманітарні (тобто з конкретизацією поняття, а не з її розширенням). По-перше, це варто було б зробити через те, що існує інша група чинників, яку автор називає «соціально-економічні». По-друге, саме про соціогуманітарну сферу доступу людини до знань веде мову автор в тексті (с. 344). Крім того, незважаючи на те, що соціогуманітарний аспект відтворення людського капіталу досліджувався у попередніх підрозділах роботи, не зайвим було б зупинитись на цьому ще раз. Необхідно було більш глибоко розкрити та конкретизувати умови доступу людини до знань та чинники, які розширюють / звужують названі можливості індивіда.

7. Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам

Аналіз змісту дисертації Носик Олени Миколаївни дозволяє констатувати таке: робота є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, яке містить нові науково обґрунтовані результати, що мають теоретичну та практичну значимість. Висновки та пропозиції, зроблені дисертантом, сприяли розв'язанню важливої наукової проблеми і стали гідним внеском у розвиток теорій інноваційного розвитку та людського капіталу.

Дисертація на тему «Відтворення людського капіталу інноваційного розвитку в умовах трансформаційних зрушень» за якістю дослідження, рівнем наукової новизни одержаних результатів та їхньою практичною цінністю відповідає вимогам пп. 9, 10, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів», а її автор, Носик Олена Миколаївна, заслуговує присудження наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки.

Офіційний опонент завідувач кафедри міжнародної економіки ВНЗ Укоопспільки «Полтавський університет економіки і торгівлі», д.е.н., професор

Особистий підпис *Шкурупій*
ЗАВІРЯЮ
 Начальник відділу кадрів ПУЕТ
В. В. Шкурупій

Шкурупій О. В. Шкурупій